

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Qəzənfər PAŞAYEV

FOLKLORŞÜNASLIĞIMIZDA MƏMMƏDHÜSEYN TƏHMASİB FENOMENİ

Folklorşünaslıq sahəsində ilk elmlər doktoru, folklorşünaslıq elmimizin patriarxı professor Məmmədhüseyn Təhmasib Azərbaycan folklorşünaslığında toplama, tərtib və tədqiq işinin fundamental nəzəri elm sahəsinə qaldırılmasında müstəsna xidmətləri olan alimdir. Böyük bir zaman kəsiyində Azərbaycan folklorşünaslıq elminin bütün ağırlıqlarını çiyində daşıyan, bu elm sahəsinə cavabdehlik missiyasını şərəflə yerinə yetirən görkəmli elm xadiminin xidmətləri danılmazdır.

Folklorşünaslığımızın əsasını qoyan zəhmətkeş alimlərimiz Salman Mümtaz, Əmin Abid, Vəli Xuluflu, Hənəfi Zeynallı, Hümmət Əlizadə represiyaya uğradıqdan sonra bu elm sahəsində yaranan boşluğu XX əsrin 40-80-ci illərində görkəmli alimlərimiz Həmid Araslı, Məmmədhüseyn Təhmasib, Mirəli Seyidov, Vaqif Vəliyev, Paşa Əfəndiyev, Sədrik Paşayev, İsrail Abbasov, Mürsəl Həkimov, Azad Nəbiyev, Məhərrəm Qasımlı, Bəhlul Abdulla və başqaları önəmli tədqiqatları ilə doldurmağa başladılar. İfrat ideoloji təhdidlərə baxmayaraq, o dövrdə Azərbaycan folklor nümunələrinin toplanması, arxivləşdirilməsi, tədqiqi, nəşri və təbliği milli mədəniyyət kontekstində həyata keçirilirdi. Folklorun epik, lirik janrları, mərasim və mövsüm folkloru üzrə tədqiqatlar geniş vüsət almışdı.

Bütün bu işlərin başında XX əsr Azərbaycan folklorşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri, 1944-cü ildən ömrünün sonuna qədər Akademiyamızın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Folklorşünaslıq" şöbəsinin müdiri işləmiş professor Məmmədhüseyn Təhmasib dururdu.

"Xalqın mənəvi dünyasını öyrənən, nağıl və bayatıda əbədiləşən, canlı yaddaşa çevrilən, heç kəsin soyunu, əslini, zatını unutmağa qoymayan, onu parçalanmaqdan xilas edən, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalqın bütövlüyünü təmin edən folklorudur" (Yaşar Qarayev). O, sözün həqiqi mənasında xalqın ruhu, psixologiyası, tarixidir. Onun istək və arzularının, mənəvi aləminin güzgüsü, bitib-tükənməyən incilər xəzinəsidir. Folkloru bilmədən xalqın psixologiyasını, bəşər tarixində məxsusi yerini, inkişaf

mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət-ənənəsini və s. dərk etmək çətinidir. Məhz buna görədir ki, M.H.Təhmasib folklorun bütün janrları üzrə material toplamağa xüsusi əhəmiyyət verirdi. Məlumdur ki, keçən əsrin 40-50-ci illərində əyalətlərdə insanlar nəqliyyat sarıdan böyük problemlərlə üzləşirdilər. M.H.Təhmasib piyada və ya atla kənd-kənd gəzərək sinədəftər yaşlı söyləyicilərdən eşitdiyi söhbətləri dəftərə köçürürdü. O vaxt səs yazan cihazlar yox idi. Söyləyicilərin dediklərini dəftərə köçürmək isə çox yorucu idi. Lakin M.H.Təhmasibin folklorla olan sonsuz məhəbbəti onu usanmağa qoymurdu. O, rəhbərlik etdiyi şöbənin digər əməkdaşları ilə birgə Naxçıvan, Göyçə, Borçalı, Qazax-Qarabağ, Dərbənd, Şəki-Şirvan, Muğan, Kəlbəcər, Şəmkir-Tovuz və s. bölgələrə ekspedisiyalar təşkil edir, hər cür çətinliyə sinə gərərək folklor elm sahəsinin gələcəyini təmin edən zəngin folklor materialı toplayırdı. Folklorun bütün janrlarını əhatə edən, bitib-tükənməyən incilər xəzinəsini sistemləşdirərək nəşrə hazırlayırdı.

Folklor materiallarının toplanması, nəzəri cəhətdən tədqiqi və nəşrinin çiçəklənən, qızıl dövrünü M.H.Təhmasib mərhələsi adlandıranlar yanılırlar.

Məmmədhüseyn Təhmasib yaradıcılığında mərasim folkloru və ilkin janrlar

M.H.Təhmasibin ən böyük xidmətlərindən biri xalq mövsüm və mərasim nəğmələrini nəzəri cəhətdən işləməsi olmuşdur. Tədqiqatçı 1945-ci ildə “Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri” adlı namizədlik dissertasiyası yazaraq bu mövzunu elmi müstəviyə çıxarmış, mövsüm və mərasim folklorunun sistemli şəkildə tədqiqinin əsasını qoymuşdur. Lakin bununla kifayətlənməmiş, sonralar bu mövzuya neçə-neçə elmi məqalə həsr etmişdir. Alim mərasimləri xalqın dünyagörüşünün tədqiqində mühüm qaynaq saymışdır. Odur ki, bu mövzu ömrünün sonuna qədər onu məşğul etmişdir.

Təhmasibin o dövrdə yenilik sayılan bu araşdırmaları indi də öz elmi əhəmiyyətini itirmir.

Bunun başlıca səbəbi Təhmasibin görkəmli folklorşünas olmaqla bərabər, etnoqrafiya elm sahəsini də dərinlən bilməsi olmuşdur.

Alimin “Adət, ənənə, mərasim, bayram”, “Xalq ədəbiyyatında mərasim və mövsüm nəğmələri” və “Üç hadisə ilə bağlı mərasimlərimiz” əsərlərinin həmişəyaşar olması hər şeydən əvvəl bununla bağlıdır.

M.H.Təhmasib ilkin janrlardan inancları, falları, alqış və qarğışları da tədqiqat süzgecindən keçirmişdir.

Alimin tələbələri – AMEA-nın müxbir üzvü Azad Nəbiyev, professor Bəhlul Abdullayev, dosent Afaq Xürrəmçızı və bu sətirlərin müəllifi Təhmasib müəllimin gördüyü müqəddəs işi davam etdirərək mövsüm və mərasim folkloruna, eləcə də ilkin janrlara əsərlər həsr etmişlər.

M.H.Təhmasib və aşiq yaradıcılığı

Aşiq sənətinin ümumi nəzəri məsələləri ilə ardıcıl məşğul olan, ideyalar, diqqətçəkən mülahizələr irəli sürən alimin elmi fəaliyyətində aşiq yaradıcılığı mühüm yer tutur.

Folklorşünas alim qopuz-saz, ozan-aşiq problemindən başlamış, çağdaşımız olan Aşiq Şəmşirə, Mikayıl Azafliya qədər aşiq sənəti, aşiq yaradıcılığına nəzər salır, qopuzun saza, ozanın aşığa çevrilməsi kimi çox mürekkəb problemin tədqiqi məsələsinə çox vaxt sərf edir.

Aşiq sənətindən bəhs edən alim bu sənətin digər sənət sahələrindən əsaslı şəkildə fərqləndiyini, aşığın ifa vaxtı sərbəst olduğunu önə çəkir. O, aşiq yaradıcılığının bu sərbəstlikdən doğduğunu isbata çalışır:

1. Aşiq yaradıcılığı əsasən hafizələrdə, yaddaşlarda yaşayan sənətdir;
2. Bu hafizələrdə yaşayan aşiq yaradıcılığı nəsildən-nəslə, əsrdən-əsrə əsasən şifahi yolla keçir;
3. Bu sənətin ən əsaslı xüsusiyyətlərindən biri improvizədir;
4. Xalq yaradıcılığında bir an belə dayanmayan yaradıcılıq prosesi hökm sürür. Şifahi ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri, bəlkə də birincisi olan bu keyfiyyət aşiq yaradıcılığına da aiddir.

Bütün deyilənləri əsas götürərək Təhmasib müəllim aşiq yaradıcılığını folklorun spesifik bir sahəsi hesab edir və yazır ki, aşiq ədəbiyyatı sözün həqiqi mənasında tam yazılı ədəbiyyat olmadığı kimi, tam folklor da deyildir... Aşiq yaradıcılığına mənsub hər bir kiçik, yaxud böyük əsər isə xüsusi mənada tək "müəllif"ə məxsus əsər olsa da, eyni zamanda həm də kollektiv yaradıcılıq məhsuludur. Yaradılan hər bir əsər ağızlara düşür, aşıqların ifasında mükəmməlləşir, fərdin əsəri olmaqdan daha çox kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilir. Məhz buna görə də aşiq yaradıcılığını folklorun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik bir sahəsi kimi qiymətləndirir.

Alim tərəfindən qaldırılan və elmi həllini tapan ideyası xüsusi aktualıq kəsb edir.

Professor Məhərrəm Qasımlı "Aşiq ədəbiyyatının milli və tarixi özəllikləri" məqaləsində müəlliminin "Aşiq ədəbiyyatı sözün həqiqi mənasında tam yazılı ədəbiyyat olmadığı kimi, tam folklor da deyildir" ideyasını inkişaf etdirərək 12 (on iki) bənddən ibarət tezislərini irəli sürmüş, hətta 9-cu bənddə aşiq yaradıcılığı nə şifahi xalq ədəbiyyatına, nə də yazılı ədəbiyyata daxil deyildir, – qənaətinə gəlmişdir. Alimin bu fikri tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmayıb.

Bizə qalırsa, aşiq poeziyası barədə akademik Mirzə İbrahimovun qənaətləri professor Təhmasibin fikirləri ilə səsleşir və daha inandırıcıdır:

"Aşiq poeziyası xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçiddir, möhkəm bir körpüdür. O, bir tərəfdən xalq yaradıcılığına bağlıdır, o biri tərəfdən yazılı ədəbiyyata. Həm bununla, həm də onunla qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf etmişdir. Onun kökləri, rişələri folklordan su içirsə, budaqları, qol-qanadı həmişə ədəbiyyatla qovuşur, ona təsir edir, ondan qüvvət alır".

M.H.Təhmasib aşıq sənətini, aşıq yaradıcılığını həyatı boyu dərindən sevmiş və tədqiq etmişdir. Alimin Aşıq Ələsgərə həsr etdiyi “Gözəllik nəğməkarı” və Aşıq Şəmşirin yaradıcılığını əhatə edən “Özü də Şəmşir, sözü də Şəmşir” məqalələri onun aşıq yaradıcılığına sonsuz məhəbbətindən xəbər verir.

Alimin Aşıq Mikayıl Azaflıya ünvanladığı 4 noyabr 1966-cı il tarixli məktubu da deyilənlərə dayaq olur:

“Hörmətli Mikayıl Azaflı!

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu “Azərbaycan ədəbiyyatı Ensiklopediyası”nı çapa hazırlayır. Adınızın həmin Ensiklopediyaya düşməsinə istəyirsinizsə, təcili olaraq tərcümeyi-halınızı və şeirlərinizi bizə göndərin. Çalışın ki, gecikdirməyəsiz. Əks təqdirdə biz sizin haqqınızda yazmaq imkanından məhrum olacağıq.

*Səmimi hörmətlə: dosent M.H.Təhmasib
Şifahi ədəbiyyat şöbəsinin müdiri*

M.H.Təhmasib elmi, istedadı, səliqə-sahmanı, xeyirxahlığı, ciddiliyi, folklorlara vurğunluğu ilə seçilən, folklorun bütün sahələrində uğurla qələm çalan folklorumuza yeniliklər gətirən, məktəb yaradan görkəmli alimimizdir – desək yanlışdır.

Alimin yaradıcılığında nağıllar

Folklorşünaslığın elə bir sahəsi yoxdur ki, M.H.Təhmasib orada qələm çalıb uğur qazanmasın. Əslində, o, folklorun bütün sahələrinin araşdırılmasında mayak rolunu oynayıb.

Alimin mükəmməl işlədiyi folklor janrlarından biri də nağıllardır. Nağılların toplanması, tədqiqi və nəşrində xidmətləri böyük olan araşdırıcı nağıl janrının ümumi-nəzəri problemlərinin elmi dövriyyəyə gətirilməsindəki fəaliyyəti danılmazdır.

M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti”, “Əfsanəvi quşlar” və “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəhs edən “Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri” məqaləsinin hər biri mükəmməl elmi əsərdir. Bu, onunla bağlıdır ki, nadir tefəkkür, qeyri-adi düşüncə sahibi Təhmasib folklorşünaslıq fəaliyyətində sözlərin, adların etimologiyasına bir dilçi və tarixçi alim kimi yanaşmış, onların filoloji təhlili, etimoloji tədqiqi ilə ciddi məşğul olmuş, sözlərin, adların, terminlərin etimologiyasını folklorşünaslıq baxımından tədqiqatə cəlb etmiş, uğura imza atmışdır.

M.H.Təhmasib “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında div surəti” məqaləsində ilk olaraq “Hatəm”, “Tapdıq”, “Şahzadə Mütəlib” və s. nağıllardan

çıxış edərək divin həm də xeyirxahlıq əlamətlərinə, müsbət keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərmişdir.

Maraqlıdır ki, Kərkük nağıllarında da div bəzən xeyirxah kimi göstərilir. Müəllif “Azərbaycan nağıllarında keçəl” məqaləsində isə ilk olaraq keçəlin mübariz, optimist olduğunu ön plana çəkir və yazır: “Keçəl Azərbaycan nağıllarının mübariz qəhrəmanıdır”. Alim bu qənaətə “Keçəl Məhəmməd”, “İsfahan keçəli”, “Keçəlin divanı” və s. kimi nağıllar üzərində tədqiqat aparaq gəlmişdir. Azərbaycan nağıllarına tam yeni istiqamətdə müqəddimə yazmış və nağılların təsnifatını da vermişdir.

Yeri gəlmişkən folklorşünaslıqda mühüm yer tutan ayrı-ayrı janrlar üzrə əsərlərə yalnız və yalnız qocaman folklorşünas Təhmasib müəllim müqəddimə yazırdı. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar: “Koroğlu” eposu (1956, s.5-18), “Azərbaycan dastanları. I cild (1965, s.5-15; 1969, s.5-18)”, “Azərbaycan məhəbbət dastanları” (1979, s.3-22), “Aşığın sözü” (1970, s.3-26), “Molla Nəsrəddinin lətifələri” (1965, s.3-16), “Azərbaycan nağılları” I cild (1961, s.5-16).

Təhmasib yaradıcılığında lətifələrin yeri

Azərbaycan lətifələrinin toplanması, nəşri, xüsusən də tədqiqi işində M.H.Təhmasib az əmək sərf etməmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, alim iki dəfə “Molla Nəsrəddin lətifələri”ni tərtib edərək 1965-ci ildə “Elm”, 1978-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında geniş ön sözlə (səh.3-16) çap etdirmişdir.

Lətifələr Azərbaycan epik folklor janrları arasında geniş yayılan, xalq arasında sevilən janrdır. Xalqın məişətindən doğan duzlu-məzəli lətifələr çoxdur. Onların arasında dərin mənası və hikməti ilə insanları ovsunlayan, heç vaxt köhnəlməyən, əbədi təzə-tər olan Molla Nəsrəddin lətifələri həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə fərqlənir.

M.H.Təhmasib Azərbaycanda xalq arasında iki şəxsiyyətin adı ilə bağlı lətifələrin geniş vüsət aldığı qənaətinə gəlir. Onlardan biri Bəhlul Danəndə, ikincisi isə Molla Nəsrəddindir. Müəllifin fikrinə görə Molla Nəsrəddin Bəhluldan daha məşhurdur. O, bütün dünyada müdrikliyi ilə şöhrət tapmış lətifə qəhrəmanıdır.

Molla Nəsrəddin lətifələri bir çox Şərqi xalqlarının, xüsusən də türkdilli xalqların arasında geniş yayılmışdır. Hamı onları sevir və özününkü hesab edir. Sadəlikdən müdrikliyə qədər uzun bir yol keçmiş bu müdrik müxtəlif titullarla məşhurdur: Xoca Nasir (qazax), Nasrəddin Afandi (özbək), Efəndi (tacik), Hoca Nasrəddin (türk), Ependi (türkmən), Nəsrəddin Oca (tatar), Nəsrəddin Əpəndi (uyğur) adı ilə, Azərbaycanda və İraqda yaşayan soydaşlarımız arasında isə Molla Nəsrəddin və ya sadəcə olaraq Molla adı ilə tanınır.

Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı xalq arasında yayılmış ənənə, kim Molladan bir lətifə danışsa ya üç, ya beş, ya yeddi lətifə danışmaq adəti lətifələrin bayatı, mahnı, atalar sözü və nağıllar kimi geniş yayılmasına gətirib çıxarmışdır.

M.H.Təhmasib Molla Nəsrəddin lətifələrinin təsnifini vermişdir: Onları “Molla və qazılar”, “Molla və dövlət adamları”, “Molla və din adamları”, “Molla evdə”, “Molla və ticarət adamları”, “Hər şeydən bir az” kimi qruplaşdırmışdır.

Bizə qalırsa, qocaman folklorşünasın təsnifatına “Molla bazarda”, “Molla məsciddə”, “Molla və qonşuları”, “Molla əllaməlik edir”, “Molla dostları arasında” kimi mövzuları da əlavə etmək olar.

Mövzu və ideya cəhətdən zəngin və rəngarəng lətifələrdə xalqın həyat tərzi, dünyagörüşü, ailə, əxlaq və s. haqqında fikirləri özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Lətifələrin ifşa və tənqid hədəfləri haqsızlıq, ədalətsizlik, istismar, zülm, ətalət, əsarət, hiyləgərlik, tamahkarlıq, qəddarlıq, paxıllıq, fırlıdaqçılıq, şöhrət-pərəstlik, hərislik, xəbislik, xəsislik, acgözlük, cahillik, avamlıq, axmaqlıq, tənbellik, qorxaqlıq, boşboğazlıq, nadanlıq, itaətkarlıq, yalançılıq, mənəbpərəstlik, tüfeylilik, əxlaqsızlıq, lovğalıq və s. kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdir.

Molla Nəsrəddin hər şeyə göz qoyan, ağıl süzgəcindən keçirən, doğru nəticəyə gələn, bədbinlikdən uzaq bir müdrikdir. O, Təhmasib müəllimin göstərdiyi kimi, həmişə xalqın içində olur. Hamı onun xətrini istəyir, bazarda, çayxanalarda, məclislərdə onun ətrafında fırlanır, Molladan müdrik bir kəlam eşitmək təmənnasında olur. Molla da yaxşı bilir ki, onun sözünün qiyməti də, mənası da insanların içində olmasındadır... Mollanın qonşusu toy edirmiş. Toy sahibindən dostları xahiş edirlər ki, molla çağırmasın, görək molla nə edir.

Xörək paylanan zaman molla özünü yetirir. Məclis sahibinə dərs vermək qərarına gəlir.

Toy sahibinin dostları: “Molla, eşitdik sizi dəvət etməyiblər?”

Molla: “Onun qanacağı çatmayıb məni çağırmayıb. Mənim qanacağıma nə olub ki, qonşumu saymayım?” – deyir.

Molla Nəsrəddin lətifələrində çox vaxt fikir tək bircə cümlə ilə ifadə olunur. Əslində lətifə elə bu müdrik ifadəyə görə yadda qalır, çünki lətifənin canını elə bu ifadə təşkil edir. Nəticədə, eldən-elə, dildən-dilə gəzən, işləndikcə yığcamlaşan, büllurlaşan lətifələrdə Molla Nəsrəddinin bir çox kəlamları aforizmə çevrilir.

Canlı xalq dilinin bütün incəliklərini əhatə edən lətifələrə sözçülük, uzunçuluq yaddır. Təbiilik, yığcamlıq, oynaqlıq, şirinlik və s. lətifə janrının dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Lətifə janrının meyarı təzaddır. Təzadsız lətifə tapmaq çətindir. Mayasını həyat təcrübəsi, real həyat hadisələri, onun qanunauyğunluqları, ziddiyyətləri, insan xarakterləri, təzadları təşkil edən lətifələr elə yığcam, elə lakonik olur ki, Təhmasib Fərzəliyevin qeyd etdiyi kimi, bu xüsusiyyət lətifədən nəinki bir cümlə, hətta bir kəlmə belə götürülməsinə imkan vermir.

M.H.Təhmasib folklorşünaslığımızda mübahisəli olan, Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olub-olmaması, nə zaman yaşadığı, hansı xalqa mənsub olduğu, bu lətifələrin ilk dəfə harada, hansı xalq içərisində yaranması ilə bağlı irəli sürülən ehtimalları da nəzərdən keçirir. Molla Nəsrəddini XIII əsrdə yaşamış Xacə Nəsrəddin Tusi ilə əlaqələndirir.

Bəzi tədqiqatçılar isə Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olduğunu və hətta Teymurləngin təlxəyi olduğu fikrini irəli sürürlər. Bunu Molla Nəsrəddin lətifələri arasında Teymurlənglə bağlı lətifələrin olması ilə əsaslandırmağa çalışırlar. “Teymurləngin tarixi” adlı kitabı yada salırlar. Həmin kitabda göstərilir ki, Teymurləngin sarayında bir nəfər ağıllı, alim adam yaşamışdır. O, istirahət saatlarında hazırcavab zarafatları ilə öz zəhmli hökmdarını əyləndirərmiş.

Azərbaycan lətifə janrının araşdırıcısı Təhmasib Fərzəliyev Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olduğunu göstərən tədqiqatçılara qarşı çıxaraq yazmışdır ki, Molla Nəsrəddini hər hansı bir tarixi şəxsiyyətlə bağlamaq, eyniləşdirmək folklorşünaslıq elminin nəzəri prinsiplərinə uyğun gəlmir.

T.Fərzəliyevin fikrini inkişaf etdirərək demək olar ki, şifahi xalq ədəbiyyatının əksər janrlarında olduğu kimi, lətifələrdə də müəllif və ya prototip axtarmaq o qədər də ağılabatan deyildir. Çünki folklor ümumxalq yaradıcılığıdır.

Bu fikir müəyyən qənaətə gəlməyə də imkan verir. Məlumdur ki, insanlar özündən güclü olan qüvvələrə sehr, əfsun, tilsim, sonralar isə söz vasitəsilə təsir etməyə çalışmışlar. Bu, Qərb ölkələrində də belə olmuşdur. Kralları “qəzəb xəstəliyi”ndən müalicə etmək üçün istifadə edilən vasitələrdən biri də söz olmuşdur. Hikmətli kəlam, lətifə və başqa yollarla padşahların qəzəbini azaltmağa, onların könlünə rəhm salmağa cəhd edirdilər. Deməli, Molla Nəsrəddin kimi məzhəkəçilər həm də zərurət ucundan meydana gəlmişlər. Məzhəkə ustalarının, o cümlədən də Molla Nəsrəddinin fikirləri ətrafdakılara yarı hənək, yarı gerçək təlqin etdiyindən, onların sözlərindən hökmdarlar daxil heç kim inciməzdi.

Professor Məmməd Hüseyin Təhmasibin də göstərdiyi kimi, xalq tərəfindən yaradılan Molla Nəsrəddin surəti əsrlər boyu qəzəbli hökmdarlarının yanında olan, xüsusən də istirahət saatlarında gözlənilməz zarafatları, cavabları ilə öz zəhmli hökmdarlarını əyləndirən ağıllı, dərrakəli, müdrik adamların – təlxəklərin ümumiləşdirilmiş surətidir.

Nəticə olaraq onu demək olar ki, xalq arasında geniş yayılan Molla Nəsrəddin lətifələrinin kamil nəşri (1956) M.H.Təhmasibin adı ilə bağlıdır. Həmin nəşr sonralar dəfələrlə yenidən işlənərək Bakıda Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuşdur. Lətifələrin rusca nəşri M.H.Təhmasibin geniş müqəddiməsi ilə 1962-ci ildə Moskvada da çap olunmuşdur. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq lətifələri rus çapında da müəyyən mövzular üzrə qruplaşdıraraq təqdim etmişdir.

M.H.Təhmasibin dastanlar üzrə tədqiqatları

Professor Təhmasibin ən böyük xidmətlərindən biri Vəlu Xuluflu və Hümmət Əlizadənin repressiyaya məruz qaldıqdan sonra aşiq yaradıcılığı, xüsusən də “Koroğlu” dastanının variantlarının toplanması barədə yarımçıq qalmış müqəddəs işlərini davam etdirməsi olmuşdur. Hər şeydən əvvəl o, “Koroğlu” eposunun qollarını canlı ifadan yazıya almağa başladı. Bir

qərinəyə yaxın zaman kəsiyində çox sayda aşıqların repertuarından “Koroğlu”nun qollarını yazıya aldı və tədqiq edərək eposun on yeddi qolunu nəşrə hazırladı. Alim eyni qolu Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Əsəd, Aşiq İslam kimi aşiq sənətinin korifeylərinə danışdıraraq müqayisələr aparmış, ən etibarlı qolu düzəliş və əlamətlərlə çap etdirmişdir.

M.H.Təhmasib “Koroğlu” dastanının 1-ci qolunu qədim bahadırlıq nağılları, sehrlı nağıllar, əsatiri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanlarından hesab edir. Alim “Qırat” və “Misri qılınc” sözlərinin etimologiyasından da söz açır.

Təhmasibin “Koroğlu”su ən mötəbər nəşrdir. M.H.Təhmasib adı çəkiləndə əzəmətli “Koroğlu” eposu göz önünə gəlir. Təsadüfi deyildir ki, onun təqdimatında işıq üzü görən “Koroğlu” eposu əlli ildən artıqdır ki, dönə-dönə çap olunur.

Alimin yaradıcılığında dastanların xüsusi yeri vardır. Tədqiqatçı dastanı aşiq ədəbiyyatının bir qolu hesab edir, dastanı şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsiplərinə əsaslanan ənənə kimi qəbul edir.

Məlumdur ki, dastan üç hissədən ibarət olur: ustadnamə, dastanın əsas süjet hissəsi və duvaqqapma. M.H.Təhmasib bu ənənənin çox qədim olduğunu və hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”da da buna təsadüf edildiyini göstərir.

Müəllifin dastan yaradıcılığı və dastan yaradanlar barədə mülahizələri diqqəti çəkir. Alimin qənaətinə görə, Azərbaycan eposu tarixində fərdi yaradıcılıq əsas və ilkin olmuş, yəni hər bir dastan müəyyən bir ustad tərəfindən yaradıldıqdan sonra ifaya keçib, kollektiv yaradıcılıq məhsuluna çevrilmişdir.

Hər bir dastanın əsas süjetinin mübarizədən ibarət olduğunu nəzərə alan M.H.Təhmasib yazır ki, məhəbbət dastanlarımızın demək olar ki, hamısı, hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yəni süjet qəhrəmanının öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Bu süjeti, macəranı, əhvalatı dörd hissəyə bölmək olar:

1. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi
2. Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqun buta almaları
3. Qabağa çıxan maneələr və onlarla mübarizə
4. Müsəbiqə (sınaq – Q.P.) və qələbə

Görkəmli alimin yaratdığı bu bölgü sonralar alimlərimiz tərəfindən inkişaf etdirilmiş, əhəmiyyətli tədqiqatlar meydana gəlmiş, dastanşünas alimlər yetişmişdir.

M.H.Təhmasib “buta” sözü üzərində dayanaraq göstərir ki, buta bir çox hallarda müqəddəs bir şəxs tərəfindən qönçə, gül kimi verildiyini, eyni zamanda aşiq və məşuqun bir-birlərini yuxuda görmələri və aşiq olmaları kimi də özünü göstərir.

Lakin yuxuda görüb aşiq-məşuq olma bədii priyom kimi qəbul edilir. Müqəddəs şəxslərdən yuxuda “buta almaq”da dərin məna var. “Buta” almış qəhrəmanlar ciddi şəkildə dəyişir və onu əhatə edənlərdən qeyri-adiliyi ilə seçilir. Onlar sınaqlardan asanlıqla çıxır. Çünki onlara buta verəndə vergi

də verilir və onlar inanılmaz keyfiyyətlərə malik olurlar. Onlar şairlik və saz çalıb-oxumaq kimi keyfiyyətə yiyələnirlər. 1965-ci ildə “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən M.H.Təhmasib ömrünün çox hissəsini dastanların tədqiqinə həsr etmişdir.

Azərbaycan dastanlarının təsnifi əsaslı şəkildə M.H.Təhmasib tərəfindən aparılmışdır. M.H.Təhmasibə qədər alimlərimiz dastanların təsnifinə toxunsalar da, dastanların toplanması və nəşri səviyyəsini əks etdirən bu təsniflər, janrın ümumi mənzərəsini əhatə edə bilmirdi.

M.H.Təhmasib dastanların “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” monoqrafiyasında hamı tərəfindən məqbul sayılan elmi təsnifini vermişdir:

Qəhrəmanlıq dastanları; Məhəbbət dastanları; Ailə-əxlaq dastanları.

Qəhrəmanlıq dastanlarından söz açan müəllif buraya “Qədim bahadırlıq nağılları, əsatiri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları” və “Adi qəhrəmanlıq dastanları”nı daxil edir.

Məhəbbət dastanlarından danışan tədqiqatçı onların doqquz tipini göstərir: nağıllarla bağlı, qədim epos və yazılı ədəbiyyatla bağlı, yazılı ədəbiyyatla bağlı, astral və rəmzi məhəbbət dastanları və s. Burada müəllifin göstərdiyi kimi, əsl məhəbbət dastanları öncül yer tutur.

M.H.Təhmasib yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna geniş yer verilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ziyanlı bir əsər olduğunu göstərən, onun çapına qadağa qoyan sovet quruluşuna qarşı çıxaraq əsərin milli mədəniyyətimiz üçün müstəsna dəyərindən söz açarlardan biri də M.H.Təhmasib olmuşdur. 1957-ci ildə H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Arif və M.H.Təhmasibin “Kommunist” qəzetində (26 mart) çıxan məqaləsi yazılı və şifahi ədəbiyyatımızın başlanğıcı, tükənməz enerji mənbəyi “Kitabi-Dədə Qorqud”un elmi dövriyyəyə gəlməsinə təkan verdi. Tədqiqatçı “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”a xüsusi diqqət yetirmişdir. M.H.Təhmasib ona qədər toxunulmayan məsələlərdən söz açır, bu boyun qəhrəmanlıqla bərabər, əxlaq məsələsində də ciddi əhəmiyyəti olduğunu göstərir.

Alim bu boyun bədiilik dəyərinə, məqsəd və amalına görə fərqləndiyini xüsusi vurğulayır:

1. Basat düşüncəli olaraq Təpəgözlə vuruşur, onu öldürür, xalqı fəlakətdən qurtarır. Başqa xalqlardakı variantlardan fərqli olaraq Təpəgözün mal-dövlətinə, hətta onun göstərdiyi günbəzdə gizlədilmiş xəzinəsinə belə əl vurmur.

2. Təpəgöz böyük bir bəla, dəhşətli bir fəlakətdir. Lakin bu fəlakət öz-özünə törəməmişdir. Təpəgöz bədnəfəs bir çobanın bir pəri qızı ilə zinasından əmələ gəlmişdir. M.H.Təhmasib burada tarixən oğuzlara xas olan ciddi bir məsələyə toxunur... Oğuz elində başqa qadına xəyanət gözü ilə baxmaq ən böyük qəbahət hesab edilir, başqa qadınla zina isə təpəgözlər doğurur, fəlakətlər törədir.

Belə bir fəlakətə səbəb olan çoban haqlı olaraq pislənir, bu fəlakəti aradan qaldıran Basat isə təriflənir, adına dastan qoşulur.

M.H.Təhmasibin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” əhəmiyyətli yer tutur. Alim dönə-dönə bu əbədi tarixi eposa müraciət etmiş, silsilə məqalələr

yazmış, “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” monoqrafiyasında bu ölməz abidə haqqında elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

M.H.Təhmasibin yaradıcılığında məhəbbət dastanları qırmızı xətt kimi keçir. Alim qeyd edir ki, Azərbaycan dastanlarının sayca çox olanı, sanbalca ən zəngin və rəngarəng olanı məhəbbət dastanlarıdır. Təhmasib qəhrəmanlıq dastanlarının məhəbbət dastanlarından mövzu və mənaya görə fərqləndiyini göstərir. Qəhrəmanlıq dastanlarının əsasən bahadırılıqdan, qəhrəmanlıqdan bəhs etdiyi halda, məhəbbət dastanlarında sevgi və məhəbbətdən, onun təsvir və tərənnümünə geniş yer verildiyindən danışılır. Burada nəinki mənə, məzmun, məqsəd, hətta vasitələr, silahlar başqa-başqadır. Qəhrəmanlıq dastanlarından fərqli olaraq, məhəbbət dastanlarında mübarizə vasitəsi, yəni silah sazdan, sözdən, səsdən, çalılıb-oxumaqdan, bədahətən şeir demək məharətindən ibarətdir – deyə tədqiqatçı qəti qənaətə gəlir.

M.H.Təhmasib onu da xüsusi vurğulayır ki, “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Novruz-Qəndab”, “Lətif şah”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Dilsuz-Xəzəngül”, “Məhəmməd-Güləndam” və s. dastanlarda qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət dastanlarına keçid müşahidə edilir. Bu tip dastanların qəhrəmanları qılınc-qalxanla vuruşmağı, basıb-kəsməyi bacardıqları kimi, dərin məhəbbətlə sevməyi də bacarırlar. Tədqiqatçı bu növ dastanların xalq arasında geniş yayıldığını göstərir.

M.H.Təhmasib eyni zamanda Azərbaycan dastanlarında xalq nağıllarından geniş şəkildə istifadə olunduğunu da xüsusi vurğulayır. Dastançılarımızın mövzu, süjet, motiv və s. seçməkdə zəngin xalq nağıllarından istifadəsini qeyd edir və göstərir ki, belə istifadə zamanı dastançı zəngin nağıl xəzinəsindən özünə gərəkli olanları seçir, onları öz mövzusu ilə əlaqələndirir və onlara yeni mənə verərək bir dastan və ya qol yaradır.

Araşdırıcı bu dastanlar sırasına “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Dünya gözəli”, “Gül-Sənubər”, “Şəms-Qəmər”, “Ovçu Pirim”, “Təhmiraz” və s. daxil edir.

M.H.Təhmasib dastanlarımızın yaranma mənbələrindən birinin də yazılı ədəbiyyat olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “Şahzadə Bəhram” dastanlarının bu yolla yarandığı qənaətindədir.

M.H.Təhmasib araşdırmalarında müqayisəli tarixi üsuldan istifadə etmişdir. Bunu biz “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” dastanlarında daha aydın görürük.

Nəticə olaraq demək olar ki, M.H.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyətində dastanlarımızın toplanması, tədqiqi və nəşri sahəsində xidmətləri misilsizdir. O, özündən sonra gələn dastanşünas alimlərimiz üçün mayak gücündədir.

M.H.Təhmasibin yaradıcılığında bayatılar

Heyrətamiz poetik gücü və zənginliyi ilə seçilən, lirik növün ən geniş yayılan, bədii cəhətdən ən kamil janrı bayatıdır. Ölməz sənət əsərləri səviyyəsinə yüksələn, xalqın dünənini, bugününü, adət-ənənəsini, həyat

tərzini öyrənməkdə əvəzsiz xəzinə olan bayatılar, təbii ki, M.H.Təhmasibin diqqətindən yayınmamışdır.

Folklorun ayrı-ayrı janrlarının toplanması, tədqiqi, tərtibi və nəşri sahəsində xidmətlər göstərən alim bayatılara da xüsusi əhəmiyyət vermiş, onları toplayaraq çapa hazırlamış, "Bayatılar" (Azərnəşr, 1943, 298 səh.) adı altında çap etdirmişdir. Kitaba yazıçı Mehdi Hüseyn dərin elmi və geniş ön söz yazmışdır.

Folklorşünasımızın yaradıcılığında folklorun ümumi-nəzəri məsələləri, o cümlədən folklor əlaqələri məsələləri əhəmiyyətli yer tutur. Alim Rəsul Rza və bu sətirlərin müəllifinin tərtib edərək çap etdirdiyi "Kərkük bayatıları" (Azərnəşr, 1968) kitabına həsr etdiyi "Uzaq ellərin yaxın töhfələri" ("Azərbaycan" jurnalı, №2, 1969) məqaləsində kitabın əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır: "Xalq şairi Rəsul Rza və gənc alim Qəzənfər Paşayev tərəfindən tərtib edilmiş bu kitabın ilhamla yazılmış müqəddimə və ön sözlə təchiz edilməsi onu bu silsilədən olan bütün başqa nəşrlərdən fərqləndirir, kitaba müəyyən dərəcədə elmi-tədqiqat xarakteri verir". R.Rzanın "Uzaq ellər yaxın töhfələr" məqaləsində Füzuli kəmərinə söz açmışdır. Bununla bağlı tədqiqatçı qeyd edir ki, İraq-Kərkük azərilərinin ümumi dərdi, kədəri Kərkük bayatılarında öz əksini tapmışdır. Müəllif məqaləsində 21 Kərkük bayatısını tədqiqata cəlb edir və yazır: "Xoyratlar bizim bayatılarla tamamilə eyniyyət təşkil edir, onlardan heç nə ilə fərqlənmir... bunların hamısı eyni təxəyyülün, eyni tefəkkürün məhsuludur".

Qocaman tədqiqatçı Kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir:

"Məlumdur ki, "Kərkük bayatıları" Əta Tərzibaşının "Kərkük xoyrat və maniləri" kitabı əsasında tərtib edilmişdir. Ə.Tərzibaşının bu kitabı həm bu janrın tarixini, yaranma, yaşama və yayılma prosesini, həm də Kərkük xoyratları ilə azəri bayatıları arasındakı yaxınlığı yaxşı nümayiş etdirən çox maraqlı bir əsərdir. Üç cildə ibarət olan bu əsər 1955, 1956, 1957-ci illərdə Bağdadda nəşr edilmişdir. Bunlardan birinci cild sırf tədqiqatdan, ikinci və üçüncü cildlər xoyrat və manilərdən ibarətdir. Birinci cildə müəllif xoyratın bir sıra maraqlı cəhətlərini gözdən keçirmişdir".

Onu deməyə dəyər ki, "Kərkük bayatıları" Bakıda necə böyük marağa səbəb olmuşdusa, Rəsul Rzanın "Uzaq ellərin yaxın töhfələri" məqaləsi və Təhmasib müəllimin yazısı İraqda yaşayan soydaşlarımız tərəfindən maraqlı və minnətdarlıqla qarşılandı. Hər iki məqalə Bağdadda çıxan "Qardaşlıq" dər-gisində çap olundu. Bundan sonra İraqda yaşayan soydaşlarımızla ədəbi və elmi əlaqələrimiz daha da gücləndi. Əta Tərzibaşı Təhmasib müəllimə təşəkkür məktubu və "Kərkük əskilər sözü" (Bağdad, 1962) kitabını göndərdi.

Çox keçmədi M.H.Təhmasib Əta Tərzibaşının "Kərkük əskilər sözü" kitabına həsr olunan "Ara uzaq, ürək yaxın" məqaləsini yazdı ("Ədəbiyyat və incəsənət", 12 mart, 1972).

Müəllif əvvəlcə atalar sözündən bəhs edir və göstərir ki, bütün dünyada elə bir xalq təsəvvür etmək mümkün deyil ki, bu janr onda olmasın. Araşdırıcı xüsusi vurğulayır ki, atalar sözü və məsələlər ən mükəmməl, ən zəngin, ən kütləvi janrdır.

Təhmasib müəllim 128 səhifəni, 700 atalar sözünü incələyərək o qənaətə gəlir ki, iraqılı soydaşlarımız arasında da, bizdə də atalar sözləri ən çox sevilən janrlardan biridir. Eləcə də atalar sözləri və əskilər sözü eyni məfhumu ifadə edir.

Kitaba “Əskilər sözü” adı verilməsinə Əta Tərzibaşı özü aydınlıq gətirir: “Kitabın adına “Əskilər sözü” deməyimizin səbəbi bizdə “atalar sözü” qarşılığı olaraq bu deyimin işlənməsidir”.

Araşdırıcı Əta Tərzibaşının müxtəsər “Ön söz”ündə bu janrın Yaxın Şərqdə toplanması və nəşri tarixinə də ötəri bir nəzər salmasından, ərəblərdə və türklərdə çap olunmuş kitabların siyahısını verilməsindən söz açır və gileyini bildirir və Azərbaycanda bu sahədə görülmüş böyük işlərdən, müdafiə olunmuş dissertasiyalardan söz açır. Müəllif bununla bərabər, iraqılı soydaşlarımızın atalar sözləri ilə bizimkilərin arasında bir fərq olmadığını göstərir. Məsəl üçün, Əta Tərzibaşı əskilər sözündən bəzisinin anlaşılmaq ehtimalını göz önünə gətirərək açıqlanmasını vermişdir. Təhmasib müəllim həmin açıqlamaları incələyərək yazır: “Açıqlamaları diqqətlə gözdən keçirdikdə çox maraqlı bir mənzərə qarşısında qaldıq. Aydınlaşdı ki, belə açıqlamalara bizim azərbaycanlı oxucunun ehtiyacı yox dərəcəsindədir. Bu, ona görə belədir ki, yuxarıda deyildiyi kimi, buradakı atalar sözünün böyük əksəriyyəti bizdə də Kərkükdə xalq içərisində olduğu şəkildə və mənada yaşamaqdadır. Hələ tam atalar sözü bir yana dursun, bunlarda işlənən yüzlərlə müxtəlif çeşidli ifadələr də tam bizdə olduğu kimidir”.

Təhmasib müəllim, məsəl üçün “gorbagor getsin”, “ocaq”, dolma, yarpız, toy, kürəkən, qıç, ac, tox, açıq, duz, don, arvad, ortaxlı, ağac, yaş, yoğun və s. göstərir.

Qocaman folklorşünasın qənaətləri hədəfə düz deyir: “Bir sözlə, “Kərkük xoyrat və maniləri” bir sıra məziyyətləri ilə bərabər, həm də bizim xalqların bir-birinə nə qədər yaxın olduqlarını çox aydın bir şəkildə göstərmişdisə, “Kərkük əskilər sözü” də bu yaxınlığı bir qədər yaxşı nümayiş etdirdi”.

* * *

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, folklorşünaslıq elmi üzrə ilk elmlər doktoru, professor Məmmədhusəyn Təhmasib 50 illik elmi fəaliyyəti dövründə bu elm sahəsində bir çox yeniliklərə imza atmışdır. Alim ilk olaraq mərasim və mövsüm folklorunu elmi müstəviyə çıxarmış, onların sistemli şəkildə tədqiqinin əsasını qoymuşdur. Tədqiqatçının o vaxtlar yenilik sayılan bu araşdırmaları indi də öz əhəmiyyətini itirmir.

M.H.Təhmasib aşiq yaradıcılığını folklorun spesifik bir sahəsi kimi tədqiq edərək ilk olaraq göstərmişdir ki, aşiq ədəbiyyatı sözün həqiqi mənasında tam yazılı ədəbiyyat olmadığı kimi, tam folklor da deyildir.

Alimin nağıl janrının ümumi-nəzəri problemlərinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi istiqamətində fəaliyyəti də danılmazdır. O, ilk olaraq nağılların təsnifatını vermiş, ilk olaraq keçəli Azərbaycan nağıllarının mübariz qəhrəmanı kimi təqdim etmişdir. Təhmasib müəllim, eləcə də ilk olaraq xeyrixah divlərdən söz açmışdır.

Tədqiqatçı ilk olaraq Molla Nəsrəddin lətifələrinin təsnifini vermiş, lətifələri ilk dəfə tərtib edərək geniş ön sözlə çap etdirmişdir.

Araşdırıcı ilk olaraq “Koroğlu” dastanının on yeddi qolunu çoxsaylı aşıqların repertuarından yazıya almış, tərtib edərək çap etdirmişdir.

M.H.Təhmasib ilk olaraq dastanların hamı tərəfindən məqbul sayılan təsnifini vermişdir.

Alimin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” əhəmiyyətli yer tutur. O, ilk olaraq “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un təhlili zamanı “Qorqudşünaslıq” üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən bəhs edir.

Tədqiqatçı, eləcə də qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarını fərqləndirən çox maraqlı məsələləri də ilk dəfə olaraq araşdırmışdır.

Heyrətamiz poetik gücü və zənginliyi ilə seçilən, lirik növün ən geniş yayılan, ən kamil janrı bayatılar da folklorşünas alimin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sovet ideoloji maşınının kəsib-tökdüyü bir zamanda o, İraqda yaşayan soydaşlarımızın bayatılarına və atalar sözlərinə məqalələr həsr etmişdir.

Deyilənlərə onu da əlavə etmək olar ki, “Koroğlu” eposu, “Azərbaycan dastanları”, “Azərbaycan məhəbbət dastanları”, aşiq yaradıcılığına həsr olunmuş “Aşığın sözü”, “Molla Nəsrəddin lətifələri”, “Azərbaycan nağılları” kimi aparıcı janrlar üzrə müqəddiməni də nüfuzlu söz sahibi M.H.Təhmasib yazmışdır.

Sadaladıqlarımız görkəmli alimin gördüyü fundamental elmi işlərin miqyası barədə təsəvvür yaradan faktlardır.

Yaradıcılığına çoxsaylı məqalələr, dissertasiya və monoqrafiyalar həsr olunan professor Məmmədhusəyn Təhmasib folklorumuza elmi yeniliklər gətirən, məktəb yaradan, “Bir qalanın sirri” və “Onu bağışlamaq olarmı” kimi unudulmaz əsərlərlə yaddaşlarda qalan, hələ sağlığında əbədiyyət qazanan xoşbəxt taleli alimlərimizdəndir – desək, yanılmırıq.

